

Zivistan û çalakîyên zivistanê di çand û folklorê kurdî de

Dr. Veysel Başçı

Lêkolîner – Nivîskar

Ziyattin Yıldırımçakar

Zankoya Mardin Artuklu/ Tutkîya

PUXTE:

Di vê xebate de em dê bahsa erf, adet û çanda kurdan di zivistanê de bikin ku bi tevahî li ser çîrok, ferheng û folklorê gelêrî ava bûne. Derheqê çîle di folklorê kurdî de gelek agahî hatiye dayîn. Em dê bibînin ka di nav kurdan de çîle û bawerîyên çîle çî îfade dike. Bê guman heta xwarin û vexwarina kurdan di zivistanê de diguherin, nêçîr û nêçîrvanên zivistanê, hin lîstik û şevbuherkên kurdan di folklorê de gelek tê behskirin. Lîstikên wekî kose û kosegerî, hin gotînen peşîyan li ser zivistanê û çîlê, hin helbestên şaîrên kurdan li ser çîle û her wekî vê; ev hemû çanda zivistanê didin xuyakirin ku di nav kurdan de cih girtiye. Di gelek bajar û gundên kurdan de, xelkên navçeyê li ser vê baweriyê ne ku zivistan ji du çileyê mezin û piçuk bi qasî şêst rojan pêk tê. Çileyê mezin ji destpekê meha berfanbarê dest pê dike û heta dehê meha rebendanê didome. Bi vi awayî em dê di vê xebatê de bibînin ka di folklorê kurdan de çîle çî ye û adet û folklorê kurdan çi qas berfireh e. Ji xeynî van agahiyan, di vê lêkolînê de hinek lîstikên malê yên ku di rojên zivistanê de tene lîstin jî dê bêne gotin.

Peyvên serekî: *Zivistan, çalakî û lîstikên zivistanê, folklor, kurd*

Destpêk:

Demsala Zivistanê ji çar beşan pêk tê. Kanûnkiz, çîle, kanûnkîş û sibat. Kanûnkiz 11 roj e, çîle 40 roj e, kanûnkîş 11 roj e û sibat bîst û heşt roj e (Karker, 2015, r. 49).

Kanûnkiz destpêka Zivistanê ye. Kanûnkiz 11 roj e lê li gorî hin çavkaniyan jî Kanûnkiz 12 roj e (Ûskan, 2017, r. 120). Li gorî rîwayetekê dibêjin ji ber sermayê xwe ewqas radidin ber kanûnê lewma mûyên canê wan dikizirin. Dibêjin navê kanûnkizê ji ber vê derketiye. Li gorî rîwayeteke din jî dibêjin di heyama kanûnkizê de dunya ewqas dicemide ku mirov li ber sermayê wê dikizire. Dibêjin navê kanûnkizê ji ber kizirandina vê sermayê derketiye (Ûskan, 2017, r. 120).

Çîle piştî kanûnkizê dest pê dike. Wekî ku ji navê wê jî diyar e çîle 40 rojî dikişîne. Dema herî sar a zivistanê ye. Lewma dema ku çîle diqede zivistan wekî ku qediyaye tê hesabê.

Kanûnkîş piştî çileyê dest pê dike. Di vê demê de êdî dunya hinek germ dibe û ber bi xweşiyê diçe. Sibat dawiya zivistanê ye. Ev meh di nav gel de wekî “Sibatoka Dînik” jî tê binav kirin. Ji ber ku hin caran baran dibare hin caran berf dibare û hin caran jî hewa xweş e (Karker, 2015, r. 49).

Ev xebata me li ser çalakîyên Zivistanê yên di çand û folklorê kurdan de ye. Çanda kurdî gelek berfireh e û bi saya edebiyata devkî geş bûye heta ku hatiye ya

nivîskî. Bi saya edebiyata devkî jî keresteyên gotinên pêşyan, biwêj, baweriyên gel, çîrok û çîrvanok, lîstik di nav gel de belav bûye û vê jî çanda û folklorê kurdî geş kiriye. Yek ji wan demên ku pêdivî bi van keresteyên folklorê hebû ku gel guhdar bike dema zivistanê bû. Ji ber ku hewa sar bû, û demên berê cereyan, televizyon, telefon û hwd tune bûn, miletê kurd bi taybetî yên gundan dema xwe bi hev re derbas dikirin, li odeyekî, xaniyekî yan ber tendûrê kom dibûn û diaxivîn, çîrok digotin, dileyîstin, bi saya dengbêjiyê şevbuhêrk li dar dixistin.

Di vê xebata xwe de me behsa *Efsanê û Baweriyên Zivistanê, di gotinên pêşyan û biwêjan de zivistan, Hin xwarin û vexwarinên zivistanê, çalakîyên zivistanê wekî şevbuhêrk û lîstikan* kir. Li jêrê bi rêzê ve em van rave dikin û derbarê wan de agahiyan didin.

Em dixwazin li vir derbarê peyva zivistanê de jî hin agahiyan bidin. Zivistan demsalek e ku di wê demsalê de berf dibare, sir û seqem, berf û baran lê kêm nabe, bi taybetî li Kurdistanê berfa ku dibare gelek e. Ji bo zivistanê li derdora Farqînê peyva “jivistan”, li Urmîyê peyva “zistan”, li Dêrika Mêrdînê peyva “zivtan”, bi li Sêrtê jî peyva “vîstan” tê bikaranîn. Heman peyv di zimanê pehlewî de bi gotina “zem”, bi zaravayê Zazakî û bi zimanê Farsî wek “zimistan”, bi zaravayê hewramî wek “zimsan”, bi zaravayê soranî wek “zistan” û bi zimanê Osetî jî wek “zimag” tê bilêvkirin. Ji ber ku Zivistan ji çar werzên salê yê herî sar e, di vê werzê de gel nikare karan bike û li ber tendûrê rûdin. Bêguman ev rûniştina li ber tendûrê ji bo folklorê kurdî ya devkî keresteyên baş derdixe holê (Oncu, 2020, r. 1208).

1. Zivistan di Efsanê û Baweriyê de

Di efsanê û baweriyên kurdan de jî zivistan derbas dibe. Li jêrê em ê qala hin efsanê û baweriyên ku derbarê zivistanê de ne bikin. Ewîlî em ê rave bikin ka efsanê û bawerî çi ne.

Peyva efsanê bi eslê xwe ji Farsi hatiye. Bi erebî jî bo efsaneyê peyva “esatîr” yan jî “ustûre” derbas dibe. Bi îngilîzî “legend”, bi Almanî “sage”, bi Fransî “légende”, bi îtalyanî “leggende”, bi îspanyolî “leyenda” tên bikaranîn. (Sakaoglu, 1980, r. 4). Wekî em di mînakên de jî dibînin di zimanên rojavayî de koka têgeha efsaneyê ji peyva latînî “legendus” tê. Ev têgeha latînî, çîrokên ezîzên Xrîstîyan in ku di cejnan de, di ayînen pîroz de dixwînin ku derbarê jiyana ezîzan de ye.

Ji ber ku çarçoveya baweriyên gelî berfireh e, pirî caran li ser baweriyên gelî pênaseyên cuda hatine kirin. Lê ji ber ku navbera baweriyên gelî û derûniya mirovan ji hev ne qut e, pênaseyên ku hatine kirin jî gelek caran dişibin hev. Alfred Lehmanî di pirtûka xwe “Bawerî û Sêr” da li ser pênaseyên baweriyên gelî wiha gotiye: “Bawerî, ew tiştê ku di serdemekê de ji realîteya zanistî û olî dûr e û di heman demê de jî di nava gelî de hatiye qebûlîkirin û bûye parçeyeka ji jiyana mirovan”. Herwiha Kant jî dibêje ku “baweriyên gelî; ji qanûnên jiyana rasteqînî dûr in”. Di encama van nêrînan de mirov baweriyên gelî dikare bi vî awayî pênase bike: Baweriyên gelî teqez li gor olekê nîn e û esil û fesilê wê jî tune ye. An jî li gor demeke dûr û dirêj tu bingeheke wê ya zanistî jî tune ye, bi tevahî xwezayî û ferazî ye. Bi xwestekeke xwezayî jî di pêşeroja jiyana mirovî de cihê xwe digire. (Vural, 2021-2022, r. 50).

Mirov dikare wateya peyva baweriyê bi zimanên cuda bîne zimên. Peyva baweriyê yan jî “batil” jî “butlan”ê tê. Butlan jî tê wateya “neheqî”, “valabûn”, û “bêhikûmtî”yê. Di nava gel de gelek caran ji dewsa peyva “batil yan jî bawerî”yê peyva

“xurafe” tê bikaranîn. Ev tişt jî şaş e û şaşîtiyê derdixe holê. “Xurafe” jî peyveke erebî ye, lê wateya wê “çîrokên ecêb ên olî ye” yan jî peyvên bêbingeh û bêwate ne. . (Vural, 2021-2022, r. 50).

Piştî ku me pênasaya efsane û baweriyê da, li jêrê em ê derbarê hinek efsane û baweriyên ku di derbarê zivistanê de di çanda kurdan de derbas dibe hinek agahiyan bidin.

Di çîrokeke kurdî ku navê wê *Mewijên Eynterî* ye baweriya derbarê zivistanê de bi vî awayî derbas dibe: Eynter bazirgan û xwediyê karwanekî mezin bûye, di serê heyama zivistanê de 40 meqijî dike bêrika xwe û rojê yekî dixwe. Li gorî hesabê wî dema ku mewijên di bêrika wî de biqedin zivistan jî dê biqede. Lê hesabê wî û mewij hev nagirin ji ber ku du mewij bi hev ve dizeliqin û Eynter herduyan bi hev re dixwe. Ji ber ku wusa hesab dike ku zivistan qediyaye Eynter dikeve rêya xwe diçe seferê. Di rê de tofan radiibe û Eynter di nav tofanê de dimîne. Ji ber neçariyê hêstira xwe serjê dike û dikeve nav postê wê (Ûskan, 2017, r. 122).

Dîsa dehikên dermaleyan edetek e ku li zivistanê pêk tê. Li gorî vê edetê dermale (ew heywanê ku li derê malê tê xwedîkirin ku qelew be û paşê tê serjêkirin) di şeveke bibaran û sar li ber şewqa çirayê tê serjêkirin. Di şevên bibaran û sar de cîran naçin mala hev û kes bi kesî nabe mêvan. Goştê dermaleyan pir biqîmet e. Lewma xwediyê dermaleyê naxwaze goştê xwe bi kesên din re parve bike. Ji ber vê yekê dermale şeveke ku kes naçe mala kesekî de tê serjêkirin. Hin goştê wê wê demê tê xwarin. Hin goştê wê jî dikin qelî û hildidin. (Ûskan, 2017, r. 121).

Li welatê bakur, tarî, sar, şev û şevên zivistanê, di wextê bahoz û bagerên berfê de ku roj û tav tê niximandin bi awayekî bêyom û xerab tên teswîrkirin û pê tê bawerkirin (Subaşı, 2022). Disa wekî ku Subaşı (Subaşı, 2022, r. 2) îfade dike Aşît û Afat ku du felaketên eskatolojîk in û ziyankar in weku zarokên dêwan hatine nixrandin. Bi piranî ev afat di ba û bager û tofana zivistanê de pêk tên. Weku di Avestayê de jî dibore anîna zivistanê karekî dêwan e ku ev bawerî îşaretî wir dike. Jixwe bi vê baweriyê re peywendîdar li bal Êzdîyan ruhê neqenc ê bi navê Sibat jî heye ku bi sermayê û surê ve girêdayî ye. Dîsa di nav mîtolojiya Îranî de tofan bi bager, sur û sermaya zivistanê pêk tê. Di serdema Cemşîd de Ehûremezda ji Cemşîd re dibêje dê zivistaneke pirberf û kujer were. Divê tu Verêyek ava bikî û ji her tovên kerî û mirovan lê bicivînî, jiyan û mirovahiye biparêzî.

2. Zivistan di Gotinen Pêşyan û Biwêjan de

2.1. Gotinên Pêşyan

Gotinên pêşyan û biwêj hemayên zargotinê ne ku bi taybetî di kurdî de bi hezaran numûneyên wê hene. Yek ji sedema girîng ya vê yekê jî ev e ku di kurdî de folklorê devkî gelek pêş de çû ye û ev numûne jî keresteyên folklorê devkî ne.

Di kurdî de hema derbarê hemû aliyên jiyanê de gotinên pêşyan û biwêj hatine gotin. Herwiha derbarê zivistanê de jî gelek gotinên pêşyan û biwêj hatine gotin.

Di vê binbeşê de em ê nimûneyên gotinên pêşyan ên derbarê zivistanê de hatine gotin bidin û derbarê van nimûneyan de hin ravekirin û şîrovekirinan binin zimên.

Ewîlê em dixwazin pênasaya gotinên pêşyan bidin û derbarê taybetiyên wan de hinek agahiyan bidin: Gotinên pêşyan ew gotin in ku bi salan ji aliyê pêşyên me hatine gotin heta îro hatine. Gotinên pêşyan tecrubeyên kal û bavên me heta roja îro tînin û bi

saya wan em dersekê ji tecrubeyên wan distînin. Gotinên pêşyan heman fikir, raman û helwestên gel nîşan didin û rêyekê nîşanî me didin. Helwesteke ku bi gotineke pêşyan ve hatiye piştrastkirin ji aliyê herkesî ve tê qebûlîkirin. Dema ku nakikiyek di navberê de çêbibe gotineke pêşyan wekî hikumekî tê dîtin û rêyek nîşan dide. Hin taybetiyên gotinên pêşyan hene ku divê em hinek ji wan binivîsin. Mirov nikare peyvên gotinên pêşyan biguherîne, divê mirov bi heman peyvyan îfade bike. Heke wusa nebe ahenga gotinê xira dibe û herwiha wateya wê jî xira dibe. (Aksoy, 1988, r. 132).

-Agir gula zivistanê ye

Agir di zivistanê de ji bo xwegermkirinê tê bikar anîn, lewma ji ber sir û seqema Kurdistanê qîmeta êgir hêj zêdetir dibe. Di vê gotina pêşyan de “agir” şibandine “gul”ekê ku gul nebateke gelek xweşik e. (Oncu, 2020, r. 1208).

-Bihara pez, payîzê rez, zivistanê ez.

Ev gotin, bi devê jinekê ve hatiye gotin. Dibêje dema biharê wextê elaqedarbûna bi pêz re ye, payîzê bi rezê xwe ve bikeve û zivistanê jî bi min û mihabeta min ve mijûl bibe.

Çil çil e, çil piştî çil e, nûka bihara ji dil e.

Ev gotina ku di hesabê salnameya kurdî de hesabkirina rojên zivistanê ye, dibêje; çil roj piştî çileyê zivistanê, mirov êdî digihêje rojên biharê. Herwiha çend guhertoyên vê gotinê jî hene, wekî:

-Çil çile ye, çil biçê ye, çilekî din, paşê bihara me ye.

-Çil piştî çile, nû giha bihira jidil e.

-Çile, çil roj jî ji piştî çile, hê nû tê bihara jidil e. (Oncu, 2020, r. 1209).

Dibêjin tu here serma zivistanê ji çermê kuçikan pirs bike (Oncu, 2020, r.

1212).

Ev gotin ji aliyekî ve şîdeta sermayê rave dike. Sermaya Zivistanê heqas gelek e ku mirov ji xwe re hundir de rûdinê ferqê de nîn e. Lewma ji bo mirov baş jê bizane divê mirov ji halê kûçikan binêre ku ji ber sermayê diqefilin. Herwiha li aliyekî din ve jî wuha tê şîrovekirin ku kesê ku di nav belayekê de ye derd û belayên wê bûyerê baştir dizane. **Her zivistanek bihar li pey e.** (Oncu, 2020, r. 1213).

Ev gotin derbarê “hêvî”yê de ye. Zivistan meha sir û serma û tengasiyê ye lê bi biharê re derûdor xweş dibe û dilê merivan jî bi wê germ dibe. Lewma wekî ev gotin jî îfade dike, piştî sir û seqema zivistanê bihar tê. Bihar semboleke hêvîyê ye.

Li jêrê hinek gotinên pçşyan yên din ku derbarê zivistanê de hatine gotin hatine nivîsîn:

Sibat tiro viro, adar ma bîst û du roj.

Sibatê kûçik xwe davêjin siya latê.

Sibatê, berf û ba tê.

Serê kanûnan, selata xiyaran.

Sibat jina bî ye, sibê dikene êvarê digirî.

Sibat, gur hat.

Sibat e, malxoyê mal e ne kar e ne xebat e, kevanî di nav malê a maye mat e.

Sibat e, berf dibe qula te.

Meha Sibatê, geh baran e, geh tav e, geh jî ba tê.

Sibat disibsibîne, adar diqesibîne, nîsan dibêje tu qemçikê bi destê min gîne.

(Karker, 2015, r. 50,).

2.2. Biwêj

Di her zimanî de biwêj hene. Û mirov dikare biwêjan ji gelek hêlan de binirxîne, wekî: Sosyolojî, psîkolojî, felsefe, dîrok, exlaq, folklor... ji ber xweşgotina wan, hêza vegotina wan, zengîniya têgehî ya wan biwêj di zimanekî de pêkhatayên gelek girîng in. (Aksoy, 1988, r. 131).

Biwêj gotinên anonîm in. Helbet biwêj ji aliyê hin kesan ve hatine afirandin. Lê dema ku ji aliyê gel ve hatine bikaranîn bi demê re guherîne û “bingeha xwe girtine, bûne weke qalib”. Ji ber vê yekê mirov nikare rêza peyvên biwêjan xira bike û mirov nikare peyvên biwêjan biguherîne û ji dewsa wan – her çiqas di heman wateyê de be jî-peyvên nû bikar bîne.

Digel gotinên pêşyan gelek biwêj jî hene ku derbarê zivistanê de hatine nivîsîn. Me hinek ji wan li jêr nivîsandin.

Çilê zivistanê bûyîn: Di çil rojên zivistanê yên sar de bûyîn. (Oncu, 2015, r. 116).

Zivistanê ser girt: Zivistan bi hemû dijiwariya xwe hat, sar û serma daketin. (Oncu, 2015, r. 591).

Di sir û sermayê de; di sir û seqema zivistanê de: Ku mirov di sir û sermayê zivistanê de tiştekî bike ev biwêj tê gotin. Minak: Di vê sir û sermayê de li derve çi dikî bira? (Zeraq, 2005, r. 455).

3. Hin xwarin û vexwarinên zivistanê

Di nav kurdan de xwarinên zivistanê bi cur bi cur xwarinan pêk tê. Li jêrê me hinek xwarinên ku ji aliyê kurdan ve li zivistanê tên amadekirin nivîsandin. Hinek xwarinên li jêr ku me dane di cur bu i cur deverên Kurdistanê de tên çêkirin. Dibe ku hinek ji wan bi navên cuda bêne zanîn.

Şorbeya Kuşneyê: Ev xwarina bi hinek kuşne, savar, pîvaz, ava goşt, birinc, xwey, biharat û bi taybetî jî îsotê pêk tê. Van zadan di nav beroşê de dikelînin û xwarin amade dibe. (Çelik, 2016, r. 7).

Şorbeya nîskan: Ev xwarin wekî em dizanin di mitbexên gelên din de, wekî yên tirk, jî berbelav e. Cureyeke şorbeyê ye ku bi nîskan tê çêkirin. (Çelik, 2016, r. 8).

Qebûlî: Xwarinek bi lezzet e ku bi birincê, bi nokên şikestî û bi hestiyên çêlek an jî bi hestiyên mîhan tê amade kirin. Bi vî şiklî tê amade kirin (Çelik, 2016, r. 8).

Savar: Ev xwarina jî dîsa xwarinek e berbelav e. Di deveran cuda bi navên cuda jî tê naskirin. Wekî minak li herêma Mêrdînê li hin deveran jê re “girar” jî tê gotin. (Çelik, 2016, r. 8).

Meqalûr: Ev xwarin di herêma bajarê Urmiye, Sumay an jî li Beradûstê tê çêkirin. Ev xwarin pirr tûj û bi lezzet e. Bi kundir, nokên sipî û bi îsota sor çêdibe. (Çelik, 2016, r. 9).

Şorbeya Birwêş: Birwêş cûreyek ji zadan e. Gelek însan birwêşê wekî savarê zen dikin lê ne savar e. Savar ji kepekên wê hatiye çêkirin lê birwêş cûreyek savarê ye. Helbet jê biçûktir û ziravtir e. Îhtîmalek mezin li herêmên Kurdistanê digêhiye û tê xwarin. (Çelik, 2016, r. 9).

Lepêne: Amadekirina wê wekî kuşne û nîskê ye lê xwarina vê xwarinê ji kuşne û nîskê kêmtir e. Ferqa wê ev e ku ava bacana dikeviyê û wekî ava goşt aveke bi tirît jê re çêdikin û dixwin. (Çelik, 2016, r. 10).

Porîşke: Ev xwarin ji heft cure malzemeyan pêk tê ku ew jî ev in: Şehriye, pîvaza sorkirî, mişmiş, nok, fasolî, nîsk û hêk. (Çelik, 2016, r. 10).

Genimşîr: Xelkên Elşîtir ên bajarên Loristanê di zivistanê de ji mêvanên xwe re xwarinên cûreyên genimî çêdikin. Genim dixin beroşekî, hin şîr berdidin ser, qasek disekinînin paşê genim li ber tavê hişk dikin û li qox hildidin. Zivistanê tînin dikelînin û carna hinek mewij jî tev dikin, dixwin. (Çelik, 2016, r. 10).

Şewpate: Xelkê Mahabadê di gundên xwe de di mehên zivistanê de tibabek zad paqij dikin û dixin hûndirê dîzikê. Mahîçe û hestiyar jî dixin nav. Piştî hinek av, biharat û xwê tevli wê dikin. Sênîyêk vala datînin ser devê dîzikê û bi heriyê devê wê digirin û dixin hûndirê tenûrê. Roja dinê dîzikê ji bo taştê ji tenûrê derdixin, heriya ser wê davêjin û xwarina xwe bi noşîcan dixwin. (Çelik, 2016, r. 11).

Pirpole: Di bajarê Qizqorpê de gelên Efsarê di mehên zivistanê de ji ard hevîr peyda dikin û ji wî hevîrî jî şehriye çêdikin. Tibabek nokên kelandî, na'ne, zeyt, zerdeçal, pîvazek hûrkirî, xwê û hinek av dixin nav. Heta ku baş bipije dixin nava tenûrê. Ji vê xwarinê pîrr îstîfade dikin. (Çelik, 2016, r. 11).

Xurma û Ron: Tibabek xurme ji dendikên wê derdixin û dixin sênîyek metal. Hinek ava germ bera ser wan didin û datînin ser êgir. Gava kelîya tibabek ard tevli wê dikin û heta ku baş bipije li nav hev dixin. Herî dawî zeyta sorkirî davêjin ser wê. Ji bo enerjîyeke baş bide mirovan vê xwarinê amade dikin û dixwin. (Çelik, 2016, r. 11).

Tirxêne (Şelemên): Çend heb tirxineyan dixin beroşekê û hinek ava cemidî bera ser wê didin û datînin ser êgir da ku xweş bikele. Piştî ku keliya pîvaza sorkirî, xwê û îsotê davêjin ser wê û dixin sênîyekê. Piştî hinek zeyta qelandî bera ser wê didin û dixwin. Ji bo ku xwe ji sermaya zivistanê biparêzin û ji bo hinekî nava wan germ bibe vê şorbeyê di demên sar ên zivistanê dixwin. (Çelik, 2016, r. 11).

Xidir Zendok: Xelkên Mukriyanê di panzdeh rojên ewil yên meha zivistanê de simnûpazanê yan jî bi navê xwe yê din xidir zindokê ji xwe re kirinin wek kevneşopekê. Genimên şînbûyî di hawanê de dipelçiqînin, ava wê distînin û diparzinînin. Dixin mencilên paxir ên mezin, datînin ser êgir dikelin û ava genim jî bera ser didin. Piştî ku ew ava genim pijiya, tibabek ardê genimê xas li ser zêde dikin û çend kesan ji bo vî karî dikin berpirsyar. Kesên ji bo vî karî hatine eyarkirin di wextê xwe de simnûyê (cureyek şeraniya genim e) tev didin da ku binê wê negire. Pijandina semenûyê êvarî tê çêkirin. Piştî ku semenûyê çêdikin heta ku dema xwe bistîne wê disekinînin. Hemî kesên ku ji bo amadekirina semenûyê hatine ba hev li dora qazanê kom dibin û nîyet dikin. Di vê navberê de kesek ji wan bi dengê bilind xîtabî xizir aleyhîselam dike û dibêje: “Ey Xizir aleyhîselam em hemî li dora semenûya te kom bûne û her yek daxwazên wan ê cûda cûda hene ku tu ji van daxwazan agahdar e. Sond ji Xwedayê ku heta neha te zindî hiştiye, arezû û daxwazên me bi cih bîne da ku tu heta hetayê zindî bimînî. (Çelik, 2016, r. 13).

Kortikên Keleman: Bi piranî malbatên Sineyê di şevên yeldayên de kortikên keleman çêdikin. Ji bo amadekirina wê birinc, şînkayî, goşt, mewîj û zeytê dixin nav hev. Ji vê tîkelê re “pasay dolme” dibêjin. Vê tîkelê dixin nav pelên kelemên ku ji berê de din av avê de hatiye kelandin. Van pelan yek bi yek dipêçin û di binê beroşekê de rêz dikin. Piştî hinek av bera ser beroşê didin. Gava xwarin çêdibe û baş dema xwe distîne wan kortikan dixin sênîyên porselen ku xelk ji van sênîyên porselen re “dewrî” dibêjin. Piştî hinek dims û zeyt jî li ser zêde dikin. Namzetên malen ku li ser kursiyên dûrî hev rûdinên kortikên keleman bi petêxên tîrş, bi çerezan, bi mewîjan û bi cûreyên wekî van tiştan dixwin û şeva xwe bi kêfxweşî û bextewarî derbas dikin. (Çelik, 2016, r. 14).

Sayle: Ji xwarinên zivistanê ye. Tibabek qawût (cûreyek ard e) û hinek kuncî li nav hen dixin. Di serî de qawûtê dixin qabekê û hinek av bera ser wê didin. Piştî wê datînin ser êgir û qedera bîst deqîqeyan li ser êgir dikelînin. Piştî nîv kîlo şeker û pîvaza sorkirî bera ser wê didin. Piştî nîv saetê şorbeya sayleyê qenc çêdibe. (Çelik, 2016, r. 14).

Digel van xwarinên ku me hejmartî herwiha hin xwarin jî hene ku ji bo “amadekariya zivistanê” tên çêkirin û tên veşartin û parastin û zivistanê tên xwarin. Li jêrê em ê hinek ji van xwarinan binivîsin.

Hinek cureyên penêr hene ku tên veşartin ku ji wan yên li jêr me hejmartî herçiqas di çavkaniya me de wekî penêrên Dîyarbekirê hatiye terîfkirin jî di gelek deverên din jî tên çêkirin. Ji ber ku di Kurdistanê de cure cure pincar hene, gelek penêrên li jêr me hejmartî bi pincarekê tê çêkirin ku tameke xweş jê derdikeve.

Penêrê babûrî,
Penêrê bisîrik,
Penêrê derfa,
Penêrê bipincar,
Penêrê badayî/keziya,
Penêrê siyabo,
Penêrê şoravê,
Penêrê teze,

Toraq.

Digel van hinek nimuneyên wekî goşt jî tên çêkirin û ji bo zivistanê tên rakirin. Ji van, goşt serî dikişîne. Dema berê goşt dihate kelandin û dixisitine nav kûpan û rûnê nivîşk berdadine ser û heta zivistanê dihate parastin.

Wekî din:

Kedit (qedîd, sernîsî, goştê meqsûd): Ev cureyê goşt tê hişkkirin û ji bo zivistanê tê parastin. Amadekirina wê wiha ye: Heywanek tê serjêkirin, du rojan li derve disekine, paşê diguron, û temîz dikin, bi kêran ker dikin, dixine qabeke mezin û xwey dikin, du roja ji bo ku xweya xwe bikişîne nav qab de disekine. Paşê li cihekî tê dardakirin ji bo ku hişk bibe. Qedera bîst rojî wusa hişk dibe û paşê ji bo zivistanê tê veşartin.

Herwiha xêncî van xwarinan hinek xwarinên zivistanê yên din jî hene ku em li jêr dinivîsin:

Qelî: Goştê sor e ku bi tevayî don tê kelandin û ji bo zivistanê tê parastin.

Şirdan (Şilav) : Ev jî dîsa cureyeke goşt e ku tê kelandin û parastin ji bo zivistanê.

Şehrîye (Şehîre) : Ev wekî cureyeke makarnayê ye ku bi rûn, ard, xwey tê çêkirin, tê hişkirin û tê veşartin û zivistanê derdixin di nav av û rûn de dikelînin û dixwin.

Zahter: Bi quncî û nokan tê çêkirin. Û wekî şehriyê tê veşartin û zivistanê tê çêkirin û xwarin.

Herwiha hin cureyên xwarinan hene ku divê em navê wan binivîsin ku ji bo zivistanê tên amadekirin û veşartin:

Ava bacanan (salçe), tirşîn,

Dîsa hinek xwarinên tên hişkirin û ji bo zivistanê tên parastin wekî: **îsot, bacanê reş, bacanê sor, simaq** (Öncü, 2015, rr. 50-73).

Çalakiyen Zivistanê

Şevên zivistanê gelekî dirêj bûn. Lewma gel pêdiviya wan hebû ku li cihekî rûnên sohbet bikin, hev bibînin, biaxivin û lîstikan bilîzin; û bi vî awayî jî bêhna xwe fireh bikin. Li jêrê me derbarê hinek çalakiyên ku di zivistanê de dihatin kirin nivîsandin.

3.1. Şevbuhêrk

Li Kurdîstanê bi taybetî li heremên wek serhedê zivistan pir dijwar derbas dibin. Li van deveran berf gelek caran şeş heft mehan li erde dimîne deşt û çiya bi berfê mişt dibin; mirov jî ji mecbûrî li cih û warên xwe mane, ew şevên dirêj yê zivistanê jî wek barên ser baran e. Gel ji bo dembihurandinek xweş piştî kar û barên xwe, li hev kom bûne. Kurdan ev hatina ber hev wek “şevbihêrk” bi nav kirine. Şevbihêrk bêjeyeke hevedûdaniyê, ji bêjeya şev û bihurandin (borandin) pêk tê. Ew jî tê wateya xweş derbaskirin, bihurandina şevê. Dengbêjan ev şevên dirêj, bi çîrok, pekenok, mamik û stranên xwe neqîşandine, bûne xeml û xêza van şevbihêrkan. Ev şevbihêrk gelek caran li qesr û qonaxên mîr û began, carinan jî li odayê gundan dihatin lidarxistin. Dema dengbêjên gerok bihatina civat ji bo xatirê wan bi carekê kom dibûn (Güney û Erol, 2019, r. 131).

Di şevbuhêrkan de dengbêjan bi rêzê stranên xwe digotin. Hin caran jî dengbêjan diavêtin ber hev. Yanê dengbêjan li hemberî hev stran digotin û bi vî awayî ev rewş wekî pêşbaziyekî berdewam dikir. Hin dengbêj di vî avêtinaberhev de serdiketin hinek jî tên diçûn.

Di şevbuhêrkan de digel dengbêjiyê meselok, çîrok jî dihatin gotin. Hin kesên ku bi çîrokbejiya xwe navdar in çîrokên xwe digotin û ew kesên devdorê jî guhdar dikirin. Bi vî awayî bi saya şevbuhêrkan ew şevên sar ên zivistanê germ dibû, û herwiha bi vî awayî hem li cihekî germ berhev dibûn xwe germ dikirin hem jî bi vî çalakiyê bêhna xwe di şevên zivistanê de fireh dikirin.

3.2. Lîstik

Şevên sar û dirêj ên zivistanê de dem zehf bû. Lewma digel ew çalakiyên me li jor hejmarî hinek lîstikên zivistanê jî di nav gel de berbelav bû, ku bi saya van lîstikan şevên dirêj ên zivistanê ji wan kurttir û xweştir dibû. Li jêrê em ê hin lîstikên ku di zivistanê de ji aliyê kurdan ve tên lîstin birêz bikin.

Lîstika Gorê

Ev lîstik li devera kurdên Mukrî de tê lîstin. Dibe ku li deverên din jî hebe û bi heman navî yan jî bi naveke cuda bê lîstin. Ev lîstik bi deh goreyên hevresîmî tê lîstin. Ev lîstik bi du koman tê lîstin. Ev herdu kom di nav xwe de bi çar grûbî yan bi heşt grûbî dabeş dibin. Gore bi awayekî du rêzî li hemberî lîstikvanan tên rêzkirin. Kesên ku vê lîstikê baş dilîzin kevirekî biçûk û gilover li binê tilîyên xwe de vedişêre û kêvir dihêle di hundirê goreyê de. . Koma li hemberî vê komê, gereke bi awayekî balkêş dest û tevgerên wî temaşe bikin û bizanin ku ew beşên di nav hundirê kîjan gorê de ye. Di her komekê de kesekî bîspor heye. Koma hemberî dikarin, sê goran hilbijêrin û dikarin hinek goran jî ji lîstikê derbixin, lê eger bawer bikin ku ew beşên di nav hundirê ew gorên hilbijartî de ne dibêjin: Gul! Lê ihtimale ew beşên di nav gorên hilbijartî yê din de be jî... Eger ew bi sê ceribandina wê beşên peyda nekin, puanek ji bo gruba hemberî tê hesibandin. Ev lîstik çend caran tê dubarekirin û koma cara ewil puana xwe kire panzdeh, ew kom qazanç dike. (Sabri, 2016, r. 9)

Şah û Wezîr

Ev lîstik li navçeya Sencaî ya Kirmanşahê dema Zivistanê tê lîstin. Ev lîstik bi qabekî tê lîstin. Ew qab divê çar aliyên wê hebin: Aliyek şah, aliyek vezîr, aliyek dewlemend, aliyê din jî diz e. Ew kesên ku li wê derê hazir in bi rêzê ve ewî qabî davêjin. Ewîlî şah derdikeve, dûv re vezîr, dûv re dewlemend û herî dawî jî diz derdikevin. Dema ku diz derdikeve ew kesê dewlemend destê diz digire dibe cem vezîr, vezîr wî dibe cem şah, şah piştî çend pirsan cezayê wî dide. (Sabri, 2016, r. 9.)

Qeşe Qeşanê

Ev lîstik li Senendecê tê lîstin. Bi taybetî di navbera ciwanan de tê lîstin. Tiştêkî wekî qabekî radikin û bi wê şah û vezîr têne hilbijartin. Ew kesên berhevbûne wî qabî diavêjin. Eger kesek diz an derewîn derkeve bi destûra şah û vezîr şeşleqan lê didin. Eger ew kes nekarî taba şeşleqan bîne wê gavê ji cimaetê re fêkî yan şisîniyê tîne. (Sabri, 2016, r. 10.)

Lîstika hêka xirabbûyî

Çend kes yên ji herêma Şerîf Axa, şevê derdorê hev du kom dibin bi hevdu re lêba dikin. Yek ji wan hêkekê nîşanî cimae'tê dide û dibêje: Ev hêka li bin komê de, Destar, her kesê ku dixwaze, bila bêje, ez ê bêhn bikim û wê peyda bikim, kesek ê biçe li ber derê hevalê wî, hêkê didane li bin komê, kesê ku mêhvan e an jî ji wê derê biyanî be û wê lîstikê nizane, wê bibêje hevalê xwe: Were endam be dibîne ew dostê wî komên hemuyan bêhn dike, dema şikê bibe li ser yekê ku hêk cem wî ye mistekê li nav serê wî dixê, wê demê hêk dişikê, ew hêk li ser û rindînê wî de jor de tê xwar û cilê wî qirêjû dike, ew mêhvan jî pê dikenin û keyfxweş dibin. (Sabri, 2016, r. 10.)

Encam:

Me di xebata xwe de di bin van serenavan de behsa çalakîyên zivistanê di folklor û çanda kurdî de kir: *Efsanê û Baweriyên Zivistanê, di gotinên pêşyan û biwêjan de zivistan, Hin xwarin û vexwarinên zivistanê, çalakîyên zivistanê wekî şevbuhêrk û lîstik.*

Zivistan wekî hemû demsalan demsalek e lê her demsalek taybetiyeke wê heye. Lewma Zivistan jî xwedî gelek taybetmendiyên e ku me di destpêkê de behs kiribû û wekî ku di hemû demsalan de ji aliyê folklorê ve nimûneyên cuda cuda tên ber çavên me di zivistanê de jî dîsa nimûne û keresteyên cuda têne ber çavên me.

Bi çavkaniyên ku me karî em xwe bigihênin me keresteyên folklorê yên zivistanê berhev kir û li vir pêşkêş kir. Em hêvî dikin ku ev xebata me ku me ji çend çavkaniyan û nêrînên xwe îstîfade kir û nivîsand dê ji bo yên ku elaqedar bin bibe çavkaniyek ku jê îstîfade bikin.

Çanda kurdî ji aliyê nimûneyên folklorîk ve zehf dewlemend e. Armanca me ji bo nivîsandina vê nivîsarê jî ew bû ku em derbarê hin keresteyên folklorîk ên di çanda kurdî de û ên derbarê zivistanê de raxin ber çavan. Em hêvîdar in ku kêrhatî be.

ÇAVKANÎ:

Cihat Güney, Kemal Erol, *Di Zargotina Kurdan De Erka Saziya Dengbêjiyê*; Uluslararası Denbejlîk Kùltürü ve dengbejler Sempozyumu, Sempozyum Bildirileri, Şırnak Üniversitesi, 2019.

Dilawer Zeraq, *Deyimler Sözlüğü Ferhenga Bijêwan*, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol, 2005.

Haşim Selimî, *Zimistan Der Ferhengê Merdumê Kurd*, Surûş, Tehran, 1381.

Kenan Subaşı, *Dêw û formên dêwan di folklorê kurdî de*, Avesta, 2022.

Kübra Çelik, *Teza Lîsansê*, Zanîngeha Mardin Artuklu Fakulteya Edebîyatê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Merdîn, 2016.

Mehmet Oncu, *Gotinên Pêşîyan (Senifandin, Şîrove, Ferheng)*, Berg 4, Sitav, Van, 2020.

Mehmet Oncu, *Ferhenga Biwêjan*, Sitav, Van, 2015.

Mehmet Öncü, Meyir – Diyarbakır Yemekleri ve Yemek Kültürü, Gün Matbacılık, İstanbul, 2015.

Miradê Karker, *Di Zargotina Kurdan de Demsala Zivistanê*, **Folklorê Kurdan**, Sal 1, Hejmar 1, Gün Matbacılık, Diyarbakır, 2015.

Nûredîn Vûral, Baweriyên Gelî, **Folklorê Kurdan**, Hejmar 10, Gün Matbacılık, Diyarbakır, Sibat 2021-2022.

Ömer Asım Aksoy, Atasözleri Deyimler, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1962, TDK Yay: 217, Ankara, 1988.

Sabri , *Teza Lîsansê*, Zanîngeha Mardin Artuklu Fakulteya Edebîyatê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Merdîn, 2016.

Sadiq Üskan, *Payîzxêr*, Wardoz, İstanbul, 2017.

Sakaoglu, Saim, Anadolu Türk Efsanelerinde Ta Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Katalogu, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1980.

Şükran Cevizli, *Teza Lîsansê*, Zanîngeha Mardin Artuklu Fakulteya Edebîyatê Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Merdîn, 2017.

Kürt kültüründe ve Kürt folklorunda kış ve kış etkinlikleri

Özet:

Bu çalışmamızda tamamen halk hikâyeleri, gelenekler ve folklor üzerine kurulu Kürt folkloru, kış âdet ve kültürünü ele alacağız. Kürt folklorunda kışla ilgili pek çok bilgi vardır. Kürtlerde kış ve kış inancının ne anlama geldiğini göreceğiz. Kürtlerin yiyecek ve içecekleri kışın değişir. Kış avcılığı ve avcıları, bazı Kürt oyunları ve toplantıları folklorunda yaygın olarak yer almaktadır. Köse ve kösegerî gibi oyunlar, Ocak ve Aralık ile ilgili bazı atasözleri, Kürt şairlerin kışın derinliği ile ilgili bazı şiirleri vb. bunların hepsi Kürtler arasında yaşanan köklü kış kültürünü gösteriyor. Birçok Kürt kasaba ve köyünde insanlar kışın çetinliğinin [çile] büyük ve küçük olmak üzere iki ay sürdüğüne inanıyor. Kışın çetinliği Aralık ayının başında başlar ve Ocak ayının onuncusuna kadar sürer. Böylece bu çalışmada Kürt folklorunda Kışın çetinliğinin/zorluğunun nasıl olduğunu ve Kürt folklor geleneğinin ne kadar geniş olduğunu görmüş olacağız. Bu bilgilerin yanı sıra kış günlerinde oynanan ev içi oyunlardan bazılarını da bu çalışmada değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kış, kış etkinlikleri ve oyunları, folklor, Kürtçe

Winter and winter activities in Kurdish culture and folklore

Abstract:

In this study we will discuss the Kurdish folklor, customs and culture in winter that are based entirely on folk tales, dictionaries and folklore. There is a lot of information about winter in Kurdish folklore. We will see what winter and winter beliefs means among the Kurds. Food and drink of the Kurds change in the winter. Winter hunting and hunters, some Kurdish games and gatherings are widely mentioned in folklore. Games such as kose and kosegerî, some proverbs about January and December, some poems of Kurdish poets about depth of winter and so on; these all show the deep-rooted winter culture that has taken place among the Kurds. In many Kurdish towns and villages, the people believe that depth of winter [çile] lasts for two months as the big one and the small one. The big depth of winter begins at the beginning of December and lasts until the tenth of January. In this way we will see in this study how Depth of winter is in Kurdish folklore and how broad the Kurdish folklore tradition is. In addition to this information, some of the home games that are played on winter days will also be mentioned in this study.

Keywords: *Winter, activities and games in winter, folklore, Kurdish.*